

סדריק כהן סקלי
דון יצחק אברבנאל

גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי

עורכת הסדרה: אניטה שפירא

המערכת

משה אידל, אברהם גרוסמן, צבי יקותיאל, יוסף קפלן

העורך הראשון: אביעזר רביצקי

מרכזת המערכת: מעין אבינר-רבהון

סדריק כהן סקלי

דון יצחק אברבנאל

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

Cedric Cohen Skalli
Don Isaac Abravanel

עריכה לשונית: ישראל חזני

עיצוב: מירה קיזר

הפקה: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות

הפקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת חיפה

משגב ירושלים לחקר והוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח, האוניברסיטה
העברית בירושלים

ועד עדת הספרדים ועדות המזרח בירושלים (ע"ר)

הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו

מסת"ב ISBN 978-965-227-338-8

מספר קטלוגי 185-666

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר, תשע"ז

© Copyright by The Zalman Shazar Center, Jerusalem

Printed in Israel, 02/2017

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

מבוא.....11

חלק ראשון: יצחק אברבנאל בפורטוגל, 1437-1483

פרק ראשוןרקע היסטורי.....19

- א. ייסוד שושלת אוויס (Avis) ותפיסת המנהיגות שלה 20;
- ב. התגבשות הקהילה היהודית בפורטוגל 25;
- ג. התיישבותה של משפחת אברבנאל בפורטוגל 28;
- ד. השתלבותו של אברבנאל בחצר ובין הסוחרים הבינלאומיים 31

פרק שנייצחק אברבנאל ותרבות החצר האיברית.....35

- א. רקע ספרותי 36; ב. שימושו של יצחק אברבנאל ברטוריקת ה"נחמה" 39; ג. היחס אל המוות 41;
- ד. ההשכלה הספרותית וההומניסטית של יצחק אברבנאל 43; ה. הלקח המוסרי והמדיני מן המוות 46;
- ו. האידאל של החיים הפעילים 48

פרק שלישיהמנהיגות היהודית של יצחק אברבנאל לאור מכתביו העבריים.....50

- א. שחרור יהודי ארזילה 52; ב. משלחת ממלכתית לאפיפיור וקשרי הידידות של דון יצחק 56; ג. העסקה 58;
- ד. חילופי כתבי יד ומתנות 59; ה. שפחה שחורה 61;
- ו. מנהיגות ורטוריקה 62

פרק רביעי יצחק אברבנאל כהוגה דעות.....65

א. הדגם הפילוסופי של הרמב"ם ודחיית ה"זקנים" של שמות פרק כד 65; ב. פולמוס בין שתי תפיסות של העילית היהודית 69; ג. הסוגיה הפילוסופית המרכזית של הספר 72; ד. ההשפעה האסטרלית על האומות 73; ה. ההשגחה הפרטית על ישראל 74; ו. המלאך מיכאל 77; ז. התפיסה ההיסטורית של יצחק אברבנאל 79

פרק חמישי סוף דרכו של דון יצחק בפורטוגל.....83

א. סוף שלטונו של המלך אפונסו החמישי 83; ב. מות אפונסו החמישי וראשית שלטונו של ז'ואן השני 85

חלק שני: דון יצחק אברבנאל בקסטיליה, 1483-1492

פרק שישי דון יצחק אברבנאל מהגר לקסטיליה.....91

א. הפנייה לכתיבה 92; ב. פירוש או דרשה? 92; ג. דיוקן עצמי של חצרן יהודי 93; ד. עדותו של דון יצחק על "הקשר" של פטרונו 96; ה. הבריחה כניצחון 98; ו. מדוע לכתוב? 99

פרק שביעי גישתו ההיסטורית-הספרותית של יצחק אברבנאל לספרי הנביאים הראשונים.....102

א. החיפוש אחר גישה חדשה לספרים המקראיים 102; ב. השפעות ורקע היסטורי 109; ג. שיטת הפרשנות - בין העיון הספרדי לסכולסטיקה 113

פרק שמיני דמות המנהיג בפירוש לנביאים ראשונים.....118

א. אבלו של יהושע 118; ב. הנס בגבעון והוויכוח עם הרלב"ג 119; ג. שמואל, שאול ודוד 127

פרק תשיעי הרפובליקניות של דון יצחק134

א. שמרן או חדשן? 134; ב. הבקשה למנות מלך ופרשנותה בימי הביניים 135; ג. דון יצחק נגד המונרכיה 137; ד. הרקע ההיסטורי וההומניסטי לתחיית הדגם הרפובליקני 139; ה. השוואה היסטורית בין משטרים 141; ו. תאוקרטיה 145; ז. המונרכיה כחטא 147

פרק עשירי ההצלחה בחצר המלכים הקתולים בצל גירוש היהודים150

א. דון יצחק אצל בני משפחת מנדוסה 150; ב. הסיבות לגירוש היהודים 152; ג. האם היה דון יצחק עיור לגורמי הגירוש? 154; ד. צו הגירוש והיציאה לגלות של בני אברבנאל 155

חלק שלישי: דון יצחק אברבנאל באיטליה, 1492–1508

פרק אחד עשר ההגעה לנאפולי161

א. בעיית הקליטה של המגורשים בחצי האי האיטלקי 161; ב. נאפולי, מרכז יהודי ומרכז מדיני-תרבותי עבור בני אברבנאל 162; ג. האיגרת של ר' מאיר עראמה על הגנבה הספרותית של אברבנאל 164

פרק שנים עשר הפירוש לספר מלכים כתגובה לגירוש167

א. סיפור הנדודים של המחבר וסיפור הגירוש 167; ב. חצרן או פרשן? 169; ג. פרסום צו הגירוש, דון יצחק מול המלכים הקתולים 170; ד. ההפרדות מספרד, הגלות ועבודת הזיכרון 173

פרק שלושה עשר המלך שלמה כמלך אידאלי178

א. עיקרו של ספר מלכים 178; ב. משיחת המלך

שלמה והבטחת יציבות שלטונו 179; ג. חכמת שלמה
והפילוסופיה 181; ד. האופי המעשי של חכמת
שלמה 184; ה. שלמה המלך בין נביא לפילוסוף 187

פרק ארבעה עשר בית המקדש: הבנייה, הפאר והחורבן 190

א. חצר המלך שלמה והאדמיניסטרציה שלו 190;
ב. המקדש והקתדרלות 191; ג. הסוד של תאריך
הבנייה 193; ד. פרשנות אלגורית או פרשנות דתית? 194;
ה. המעגל ההיסטורי - התעצמות והיחלשות 195;
ו. החורבן וייסוד הקהילה הספרדית 197

פרק חמישה עשר המשבר באיטליה של סוף המאה החמש עשרה 201

א. קריסת היציבות האיטלקית 201; ב. הפלישה הצרפתית
והשלכותיה 203; ג. המשך דרכו של דון יצחק
אברבנאל 204

פרק שישה עשר אפולוגטיקה של היהדות בלב המשבר 207

א. מהדורת הדפוס של "ראש אמנה", "זבח פסח" ו"נחלת
אבות" 207; ב. "ראש אמנה" 208; ג. "זבח פסח" 210;
ד. שידוד המערכת 212; ה. "נחלת אבות" 215; ו. אורך
הגלות ושלשלת הקבלה 216; ז. יצחק אברבנאל ופיקו דלה
מירנדולה על כבוד האדם 217; ח. התנגדות אברבנאל
לפרשנות הרמב"ם לצלם אלוהים 220; ט. בניס
למקום 222; י. חירות וידיעה מוקדמת 223

פרק שבעה עשר משיחיות 227

א. דילמת החוקרים מול הכתבים המשיחיים של
אברבנאל 227; ב. הבחירה בספר דניאל 231; ג. הפירוש
כמפלט 232; ד. דון יצחק והאיסור על חישוב הקץ 233;
ה. החזיונות והחלומות בספר דניאל 235; ו. הסוד החתום

בחזיונות דניאל 236; ז. פרשנות היסטורית או פולמוס נגד הנצרות? 238; ח. חישובי זמן הגאולה 239; ט. מהפך היסטורי, מהפך משיחי 241; י. הטרילוגיה המשיחית מול היבטים אחרים של חייו וכתבתו 243

247..... פרק שמונה עשר השנים האחרונות בוונציה (1503-1508)

א. התיישבות דון יצחק בוונציה והחזרה לפעילות מדינית ומסחרית 247; ב. הנכד השבוי בפורטוגל 249; ג. השלמת המפעל הספרותי 250; ד. הפירוש לספר בראשית וההתפתחות הטכנית-המדינית של האנושות 251; ה. מקורות השפעה – סנקה, הציניקנים, יוסף בן מתתיהו ואוגוסטינוס 254; ו. תאוריה ופרקטיקה 257; ז. הפירוש למורה נבוכים ושאלת השמרנות 259; ח. מותו של דון יצחק 260

263..... אחרית דבר דון יצחק אברבנאל במאה העשרים

א. מהתהילה המסורתית לעיון הביקורתי 264; ב. תדמית שלילית 267; ג. האימוץ מחדש 268; ד. דמות מורכבת, דמות מודרנית? 269

273..... ביבליוגרפיה

כתבי יצחק אברבנאל 273; ספרות ראשונית בעברית 274; ספרות ראשונית בלועזית 274; ספרות מחקרית בעברית 276; ספרות מחקרית לועזית 279

דון יצחק אברבנאל (Abrabanel, Abravanel, Bravanel, Brauanel, Braunel) נולד בליסבון שבממלכת פורטוגל בשנת 1437 ונפטר בוונציה בשנת 1508. כפי שרומזים תאריכי חייו ומקומות לידתו ופטירתו, דון יצחק פעל בתקופה של שינויים ומשברים שעיצבו לא רק את מסלול חייו והגותו אלא, במידה רבה, גם את פניה של העת החדשה המוקדמת. ספר זה מבקש לשרטט ביוגרפיה של יצחק אברבנאל, ובד בבד לחשוף בפני הקוראים הישראלים את הדרמה ההיסטורית הגדולה, שעל הרקע שלה פעל ופיתח את הגותו. וראשית נכיר היכרות ראשונית את האיש ואת הנושאים שיעמדו במרכז הביוגרפיה.

שבעים ואחת שנות חייו של יצחק אברבנאל מתחלקות לשלוש תקופות: פורטוגל (1437–1483), קסטיליה (1483–1492) ואיטליה (1492–1508), וכך גם מחולק הספר לשלושה חלקים שכל אחד מהם מוקדש לתקופה אחת. כפי שיתואר, כל אחד מפרקי חייו של דון יצחק אברבנאל מתאפיין בהצלחה מרשימה, שנקטעה על ידי הגורל – או יותר נכון על ידי גורמים היסטוריים. יצחק אברבנאל גדל בליסבון במשפחה של סוחרים ובנקאים יהודים עשירים, שהיגרו מקסטיליה לפורטוגל בעקבות פרעות קנ"א (1391). בארבעים ושש השנים שבהן חי ופעל בפורטוגל הצליח להיות אחד הסוחרים והבנקאים היהודים העשירים בממלכה, אך גם מנהיג קהילתי ומלומד מקובל בחוגי המשכילים היהודים והנוצרים; קשריו עם האצולה ועם המלך אפונסו החמישי (Afonso V) היו ענפים ואמיצים מאוד. הוא שירת את האצולה הפורטוגלית בהלוואות, בחכירות ובמסחר, וקיבל בתמורה הטבות ונכסים גדולים כמו גם את התואר "דון". שנים רבות לימד בביתו בליסבון את הספר "מורה נבוכים", ומשכילים באו להקשיב לשיעוריו. כמו כן חיבר חיבורים והתכתב עם מלומדים יהודים ונוצרים. על פי העדויות שהגיעו לידינו, תפיסותיו ודעותיו בנושאים שונים זכו להערכה רבה. לכאורה, שום דבר לא יכול היה להעיב על הצלחותיו הכלכליות, החברתיות והאינטלקטואליות בשנים אלו, אך כאשר המלך אפונסו החמישי מת בשנת 1481, התהפכו היוצרות: יורש העצר, המלך ז'ואן השני (João II), השיב אחור תוך שנתיים את כל הישגיהם של בני משפחת אברבנאל בממלכה, ודחף את דון יצחק אברבנאל לגלות לקסטיליה.

כשהגיע דון יצחק לקסטיליה בשנת 1483 היה עליו לבנות את עצמו מחדש בסביבה מוכרת אך בה בעת חדשה, וזאת בגיל מבוגר יחסית. מן התעודות שהגיעו אלינו אנו יודעים כי תוך שנתיים-שלוש נעשה שוב יצחק אברבנאל למנהיג קהילתי ולחצרן יהודי באצולה הקסטיליאנית. היקף הכתבים שחיבר בתקופה הקצרה יחסית שבה פעל בקסטיליה (תשע שנים עד שנת 1492), וכן היקף ההלוואות שהלווה והחכירות שחכר מצביעים בבירור על כושר הישרדות, על יזמות ועל יצירתיות בלתי רגילה. בפעם השנייה בחייו הצליח דון יצחק לטפס מעלה בחברה היהודית והנוצרית, ובד בבד לפתח סינתזה ייחודית של הגות יהודית ונוצרית. אולם אז המתין לו מבחן ואתגר שלא ציפה לו ושינה ללא היכר את מסלול חייו, כמו גם את חייהם של אלפי יהודים ויהודיות אחרים.

עם כיבוש ממלכת גרנדה וסיום הכיבוש מחדש של חצי האי האיברי מידי המוסלמים, קרסו האיזונים וההסדרים שאפשרו את קיום היהודים בממלכות קסטיליה ואראגון לאורך מאות שנים. עם פרסום צו הגירוש בשנת 1492 התפרקה הקהילה היהודית החשובה והגדולה באירופה ונפוצה בתוך שלושה חודשים לכיוונים שונים. דון יצחק, שראה עצמו "ספרדי טהור" וצאצא של אחת המשפחות הספרדיות העתיקות, ניסה להעביר את רוע הגזרה. אך לאחר שהתברר לו כי אין בידי החצרנים היהודים לשנות את החלטת "המלכים הקתולים", ובניגוד לרבים מן החצרנים היהודים האחרים, לא נכנע ללחצים ולפיתוי להתנצר. דון יצחק אברבנאל קיבל על עצמו את הגורל המר של קהילתו ויצא עם בני משפחתו ובני דתו לגלות. גלות שנייה זו הייתה שונה מן הגלות הראשונה, הן מבחינה גאוגרפית הן מבחינה רגשית, תרבותית והיסטורית. בגיל חמישים וחמש נאלץ דון יצחק לנטוש את סביבתו ההיסטורית ואת המסגרת התרבותית-המדינית שבה הצליחו הוא ובני משפחתו לבסס את מעמדם לאורך דורות.

במהלך שש עשרה השנים האחרונות לחייו של דון יצחק בחצי האי האיטלקי הוא חיפש אחר מקום התיישבות חדש לעצמו, למשפחתו ולחלק מקהילתו. בתחילה התקבל בברכה בעיר נאפולי, עד שהפלישה הצרפתית בשנת 1495 והמשבר הצבאי הגדול שהתפתח בעקבותיה שמו קץ לכוונותיו להתיישב בה. שמונה שנים נע ונד בין סיציליה, קורפו ועיר הנמל הוונציאנית מונופולי (Monopoli), עד שהתיישב לבסוף בוונציה, ושם נפטר בשנת 1508. חוסר היציבות שאפיין את שנותיו האחרונות של דון יצחק אברבנאל היה משותף למגורשים רבים, אך הוא לא שיתק את היצירתיות והספרותיות ואת היזמות העסקית והמדינית שלו. ההפך הוא הנכון: דון יצחק חיבר את רוב יצירתו הפרשנית המונומנטלית דווקא במצב של חוסר

ודאות ונדודים. בשנים הללו הצליח דון יצחק אברבנאל לקבוע את מקומו בתודעה ההיסטורית והדתית של מגורשי ספרד. אולם פעילותו הספרותית והמדינית בסוף חייו עשתה אותו לא רק לגיבורם של המגורשים וצאצאיהם, אלא גם לדמות היסטורית ורוחנית של ממש, המושכת עד היום את תשומת לבם של יהודים ונוצרים כאחד. יש בהצלחה זו, בתנאים קשים ובזמן של משבר בינלאומי חריף במיוחד, מעין הוכחה מרשימה לכושר ההישרדות וההתנגדות של דון יצחק אברבנאל, שסביבו נבנתה דמותו האגדית הן כמנהיג הן כסופר.

החיים המלאים והפעילים שניהל יצחק אברבנאל במשך יותר משבעים שנה בלא פחות מארבע ממלכות וחצרות (פורטוגל, קסטיליה, נאפולי וונציה) עשו אותו עד להתפתחויות, לחידושים ולמשברים גדולים בתחומי הכלכלה, הפוליטיקה, הדת, הספרות, הפילוסופיה והגאוגרפיה. יצחק אברבנאל לא נותר רק חצרן וסוחר יהודי שמשתתף בחיי הכלכלה והחברה של זמנו – הוא היה גם מלומד וסופר, שהגיב על השינויים שנגעו לחייו ולחיי הקהילה היהודית בחצי האי האיברי, ולאחר הגירוש של שנת 1492 גם באיטליה ובפזורה הספרדית. דון יצחק היה סוחר ואיש כספים עשיר ששירת אצילים ומלכים, אך בו בזמן היה אינטלקטואל בעל השכלה מגוונת מאוד – יהודית, נוצרית, אסלאמית וקלסית – שפעל כדרשן ומורה בעל פה, וגם חיבר סדרה מרשימה של פירושים למקרא, לספרות חז"ל ול"מורה נבוכים", לצד מאמרים פילוסופיים.

אלה מקצת הסיבות והנסיבות שעשו את דון יצחק אברבנאל לאחת הדמויות היהודיות המרתקות של סוף ימי הביניים וראשית העת החדשה. מהפרעות וההמרות ההמוניות של שנת 1391 בקסטיליה ואראגון (שהביאו להגירה של אביו לפורטוגל) דרך השינויים הפנימיים בממלכות חצי האי האיברי, שהביאו לגירוש ולהמרה בכפייה של היהודים, ועד המשבר האיטלקי הגדול בסוף המאה החמש עשרה וראשית המאה השש עשרה, נמתח קו היסטורי שהגדיר את מסגרת חייו של דון יצחק אברבנאל: בן של מהגר, שהיגר שוב ושוב כתוצאה מהאירועים שזעזעו את החברות והממלכות הנוצריות בחצי האי האיברי והאיטלקי לאורך המאה החמש עשרה. במובן זה, אך גם במובנים חיוביים יותר שנחשוף בהמשך הספר, דון יצחק היה תוצר של תקופה של תמורות, שהתאפיינה בקצם של הסדרים קדומים ובצמיחת מעצמות חדשות ודפוסי התנהגות וחשיבה חדשים.

בזיכרון הקיבוצי היהודי ובזיכרון של המשכילים המודרניים נחרטו שני דיוקנאות שונים של דון יצחק אברבנאל: הראשון, מנהיג המגורשים בתקופת גירוש ספרד בסוף ימי הביניים ובסוף תולדות יהדות ספרד; והשני, ראשון ההוגים

היהודים שאימץ ללבו את התפיסות הרפובליקניות המודרניות של ההומניזם והרנסנס. הפער בין הדמות המסורתית של אברבנאל לדמותו במחקר מצביע על הקושי לשייך אותו לתקופה, לזרם ולתפקיד ברורים. הנאמנות של דון יצחק לדתו ולקהילתו עשתה אותו כבר בימי הגירוש לאגדה ולאחד הסמלים של כושר ההישרדות וההתנגדות של היהודים לאורך ההיסטוריה; לעומת זאת, תפיסותיו המדיניות החדשניות והצלחותיו הכלכליות בחצרות חצי האי האיברי והאיטלקי גרמו למשכילים אחדים לראות בו דמות יהודית חדשה המבשרת את היהודי המודרני של המאות השמונה עשרה והתשע עשרה. אם כך, יש לשאול אם דון יצחק היה גיבור שהגן ושמר על היהדות ועל היהודים בראשית המודרנה, אולי אף מפני המודרנה עצמה, או שמא כבר היה בעצמו יהודי "מודרני" או "קדם-מודרני", שספג תפיסות חדשות ואימץ דפוסי התנהגות וביטוי חדשים.

שאלת השמרנות והחדשנות העסיקה את חוקרי אברבנאל מראשית המחקר בו ועד היום, והחוקרים מתלבטים ומתווכחים בעניין. במובן מסוים, דון יצחק אברבנאל נשאר תעלומה ואתגר עבור ההיסטוריונים והקוראים. האם תעלומה זו קשורה בתקופה הייחודית שבה חי ופעל, שהתאפיינה בחדשנות וגילויים אך גם בגירושים ובהמרות בכפייה, בהדרה ובאלימות קשה? האם ישנה בדון יצחק עצמו, בחייו ובכתביו, דו־ערכיות המאתגרת את תפיסותינו על אודות היחס של היהודים למודרנה? בספר זה אנסה לענות על שאלות אלה, באמצעות סיפור חייו ותיאור יצירתו הספרותית. אולם יש בספר גם שאיפה לשתף את הקוראים במורכבות הבלתי פתירה של דון יצחק אברבנאל ובקסם ובחשיבות שבה. לשם כך, התאמצתי להשמיע לאורך הספר את הקולות השונים העולים מתוך חיבוריו ומתוך הסביבה התרבותית שבה הם נוצרו.

בכל אחד מחלקי הספר ניסיתי לעמוד על הקשר הייחודי והמרתק בין חייו של דון יצחק כסוחר וחצרן יהודי לבין יצירתו ההגותית, וזאת במטרה לשלב את תיאור פעילותו הכלכלית והספרותית בהבנת אישיותו והמגמות של זמנו. בחירתי שלא להפריד הפרדה בולטת מדי בין הדיונים בדון יצחק כסוחר ומנהיג קהילתי לדיונים בו כסופר והוגה, נובעת מתפיסה הרואה בהיבטים החברתיים והספרותיים של חייו ויצירתו – אף כשיש מתח ביניהם – כמאירים זה את זה ומעשירים את הבנתנו. ראוי גם לציין כבר בפתח הספר, כי המידע המצוי בידינו על תקופתו הראשונה של דון יצחק בפורטוגל מפורט הרבה יותר ומאפשר לנו לצייר את הדיוקן החברתי והתרבותי שלו ביתר דיוק – זה הטעם לכך שהדגשתי בחלק הראשון של הספר את

ההיבטים החברתיים-המדיניים כרקע להבנת הכתיבה הספרותית, הפרשנית והפילוסופית של דון יצחק. הקדמתי לדיונים אלה תיאור היסטורי של ממלכת פורטוגל בסוף המאה הארבע עשרה וראשית המאה החמש עשרה, כדי לאפשר לקורא להבין לאיזו מסגרת מדינית ותרבותית היגרו בני משפחת אברבנאל ובאיזו אווירה הצליחו ושגשגו במחצית השנייה של המאה החמש עשרה. בחלק השני של הספר הדגש הוא על הדרכים הספרותיות והחברתיות שנקט אברבנאל כדי להתגבר על פגעי הבריחה מפורטוגל ולבנות את מעמדו מחדש בקסטיליה. המאמצים הללו הם הרקע להישג הספרותי הראשון של דון יצחק – הפירוש לנביאים ראשונים, המשלב רעיונות היסטוריים, מדיניים וספרותיים חדשים. החלק השלישי של הספר דן בעיקר בכתבים ובפירושים הרבים שחיבר דון יצחק לאחר הגירוש. הסיבה לכך איננה רק היקף הכתיבה שלו, אלא גם המחסור בתעודות המאפשרות לנו לתאר את אורח חייו, מלבד העדויות שלו עצמו בחיבוריו. בדיון בפירושים של דון יצחק לאחר הגירוש נראה איך שילב בכתביו את שיקום מעמדו האישי עם שיקום מגורשי ספרד. בעקבות אימוץ התפקיד המנהיגותי הזה חיבר בשנותיו האחרונות פירושים וחיבורים רבים, שכללו ברובם הגנות שונות על היהדות. בתום מאמץ ספרותי מרשים של שש עשרה שנים הצליח דון יצחק אברבנאל לקבוע את מקומו כאפולוגטיקן הגדול של היהדות בקרב המגורשים – את הדרך הזו מסוחר עשיר ומלומד בליסבון למליץ היושר של היהדות לאחר הגירוש באיטליה, אני מבקש לספר ולתאר בספר זה.

לסיום דברי המבוא, חובה נעימה היא לי להכיר תודה לשורה של אנשים שתמכו לאורך השנים בעבודת המחקר שלי על דון יצחק אברבנאל. ברצוני להודות למנהל הקודם של מרכז זלמן שזר, צבי יקותיאל, למנהלת הנוכחית מיכל נקר ולעובדי ההוצאה – במיוחד מעין אבינר-רבהון ויחזקאל חובב, ולעורך הלשוני ישראל חזני – על אמונתם בספר ועל עבודתם המסורה. תודה והוקרה מיוחדת נתונות למנחה שלי לשעבר, פרופ' מנחם לורברבוים, שהאמין בי בראשית דרכי בארץ ונתן לי להתפתח תחת הדרכתו הנפלאה, תמיד בשיחה מעמיקה ובדיאלוג ישיר. ברצוני להכיר תודה לפרופ' דב סטוצ'ינסקי, לפרופ' מוריס קריגל, לפרופ' רם בן שלום, לפרופ' זאב גריס, לפרופ' ראובן בונפיל, לפרופ' משה אידל, לפרופ' מקילי לוצאטי (ז"ל), לפרופ' ז'יאנקרלו לסירנצה, לד"ר חביאר קסטאניו, לפרופ' אברהם מלמד ולפרופ' מנחם קלנר, שקריאת מחקריהם והשיחות והדיונים אתם מלווים אותי כבר יותר מעשור ותורמים רבות לכתיבתי המחקרית. תודתי והוקרתי

המיוחדת לפרופ' גור אלרואי ולד"ר מרקוס זילבר על תמיכתם בספר. תודה לחברי החוג לתולדות עם ישראל של אוניברסיטת חיפה שבמעשים ובשיחות אין ספור הפכו את החוג לבית חם שבו יכולתי לפתח את מחקרי על דון יצחק אברבנאל. אני מודה מקרב לב גם לד"ר דויד ברק־גורודצקי ולעודד הורצקי על עזרתם החשובה בתהליך הכתיבה. לבסוף, עלי להודות כי הספר לא היה יוצא לאור ללא העזרה, העידוד והייעוץ היוס־יומיים של אשתי האהובה, סופי, ללא סבלנותם של ילדי, איתן ויואל, וללא התמיכה של הורי, הלן ואדגר. יבואו כולם על הברכה והתודה.